

МАРІЯН ЗДЗЕХОВСЬКИЙ

(*30. IV. 1861. — † 5. X. 1938).

5. X. ц. р. помер у Вильні після кількомісячної недуги Маріян Здзеховський. Покійному було вже 77 літ і смерть у цьому віці кожної іншої людини буває чимось природним і звичайним. Та вістка про смерть Здзеховського вразила всіх, що або знали його особисто або знали його твори, як щось несподіване і незвичайне.

Не було в цьому нічого дивного, коли візьмемо під увагу, що всі наближені до творчости Покійного мимохіть ототожнювали живучість його писань з фізичним існуванням їх автора.

Живучість письменницької творчости Здзеховського впливала з її мислительської глибини, наукової ерудиції та своєрідної ліричної безпосередности, з якою Покійний відносився до своїх дослідів.

Найглибшим тоном у творчості Здзеховського був її філософічний характер, вперте і майже пристрасне шукання відповіді на те споконвічне питання, що хвилює духа кожної людини, на те питання, що міститься у таких простих словах: — звідки і куди іду, що ж далі — у словах, що так завзято переслідують людей нашого неспокойного часу.

Філософія Здзеховського виросла з прикметного його вражливий вдачі романтизму, релігійно-мислительського песимізму та плятонського ідеалізму.

Романтизм Здзеховського проявлявся як вічна і нічим незаспокоєна туга, як бажання безконечности. Під тим оглядом був Здзеховський дитиною свого рідного литовсько-білоруського краю, краю задумчивого, безконечного у своїх рівнинах і лісах, тужливого своєю одноманітністю. Характер рідної Минщини відбився на Здзеховському з такою самою силою, як французька Бретонія вплинула на сформування психіки наймилішої для Здзеховського постаті — Шатобріана, що був для Покійного типом людини, яку він свідомо і несвідомо наслідував.

Песимізм Здзеховського як спосіб філософічної оцінки життя не мав нічого спільного з духовною депресією чи з неохотою до життя, не відносився до психічного настрою, але був спокійним і глибоким відчуттям і ствердженням, що самотній захист перед марнотою життя, яка впливає зо слабости і недосконалости людини, це служба внутрішньому голосові душі, що невпинно веде до кращого і ліпшого, до Бога як безконечної і вічної краси та добра.

В той спосіб релігійно-філософічний песимізм був і для нього самого особисто і як для мислителя-дослідника релігійної думки, не джерелом слабости і замирення зо злом, але — навпаки — найпевнішою підставою життєвої сили, бо іти за голосом сумління означало для Покійного іти за голосом Бога, а іти за голосом Бога було для Нього найвищою метою людського життя.

Звідтіль теж з цього песимізму Здзеховського випливала його афірмація свободи одиниці, свободи думки, почування і слова людини, бо коли голос душі був для Здзеховського рівнозначний з голосом Бога, то найбільшою цінністю мусіла бути можливість свobodно висловлювати свої думки і почування.

З глибини релігійно-філософічних поглядів Здзеховського випливала теж його ворожнеча до більшовизму як до філософічної і політичної системи, що посягала на душу людини і робила з неї сліпого невільника держави.

З романтизмом і песимізмом своєї життєвої філософії прекрасно сполучував Здзеховський платонський ідеалізм як відчуття і погляд, що дочасний, злий і недосконалий світ є тільки далеким, дуже далеким відбиттям вічних ідей, яких розуміння має людська душа і до яких якнайповнішого і найкращого пізнання змагає з безконечною тугою. Тим теж платонським ідеалізмом Здзеховського пояснюється його широке зацікавлення не так фактами, цим тільки нужденним відбиттям ідей, але ідеями як праджерелом усіх фактів і подій, ідеями релігійно-філософічними, науково-літературними і політичними. З цього теж платонського ідеалізму Покійного пішла з одного боку його пристрасна, просто стихійна оборона великих ідей і боротьба з ідеями зла та з другого боку не менше пристрасне обурення на людей, громадянства і народи без ідей, що своєю неутраальною безідейністю влекшували поширення ідей зла. Тому то Покійний був звеличником Шатобріяна, Наполеона I-го й Наполеона III-го, бо вважав їх за людей великих ідей, що розуміли небезпеки, які погрожували європейській культурі, та одночасно ненавидів безідейних людей нашої епохи, що входили в переговори і союзи з найбільшими ворогами людства, якими в його очах були й є більшовики.

Наукова ерудиція Здзеховського відповідала ширині і глибині його світогляду та хоч формально оберталася довкола порівняльного загально-європейського і словянського письменства, бо Покійний був професором університету з тієї ділянки до війни у Кракові, а після війни у Вильні, то в дійсності обіймала крім літератури теологію, філософію, психологію та історію, з чим — очевидно — вязалася етика, естетика, філологія як знання цілої низки мов та політика як теорія і практика, себто як знання ідей, що кермували і кермують життям народів і як знання способів здійснювати ті провідні ідеї.

Лірична непосредність, прикметна творам Здзеховського, була проявом жвавості думки та теплоти почувань Покійного, що ніколи не був у силі стати холоднокровним, байдужим „науковим” дослідником явищ, але завсіди ставав гарячим боеким по цьому боці, де ішла боротьба за цінності, дорогі його переконанням. Світогляд завсіди наказував Здзеховському переводити безщадну оцінку досліджуваних ідей, течій, творів і людей, високо розвинений громадянський темперамент велів йому висновки такої оцінки прикладати до життя та одні ідеї поширювати і бо-

ронити їх, інші поборювати і перед ними остерігати. В той спосіб Здзеховський з вченого і професора ставав духовим провідником свого народу, а професорську катедру перемилював на трибуну свободної, самостійної думки, на один із засобів вияву тієї величної життєвої місії людини, вірної передовсім голосові свого сумління як голосові Бога.

Ліричний, еготичний підхід до наукових, філософічних і літературних дослідів спричинював, що Здзеховський глибоко переживав ідеї і твори, які були предметом його зацікавлень та займав до них своє особисте становище. В той спосіб наукова і літературна діяльність Покійного тісно вязалася з життям. Тому то його університетські виклади вважали за одні з найцікавіших і найкращих. Приходили на них юрбами не тільки студенти, але також і люди з-поза університету. З тієї самої причини твори Здзеховського завсіди вмiли викликувати в своїх читачів глибокі переживання у формах застанови, захоплення, обурення, жалю. І хоч могли змінитися наукові погляди на якусь справу, то проте праці Здзеховського не гинули смертю стільки перестарілих і не-своєчасних наукових творів, бо від загину і забуття рятував їх і рятуватиме їх ліричний характер, що надає їм вартості документу, який зясує переживання і погляди людини даної епохи. „Я не вчений, я письменник” — говорив нераз скромно Здзеховський.

Ліричний характер його творчості не тільки вязав її з життям, але також був одним з найважливіших чинників її синтетичності. В епосі вузької спеціалізації, що впливає з труднощів новітньої людини в зосередженні, Здзеховський давав широкі синтетичні праці про літературні і релігійно-філософічні течії, про цілі історичні епохи та про найпекучіші питання сучасної духовості. Питанням байронівського романтизму і його впливу на західноєвропейські і слов'янські письменства присвятив Здзеховський велику працю „Байрон і його століття” (1897—99). Польський месіанізм і російське слов'янофільство розглянув Покійний у творах „Месіаністи і слов'янофіли” (1888) та в „Опорі месіанізму” (1912). Велика праця „Песимізм, романтизм і підстави християнства” (1914) дає широкий і глибокий огляд релігійного елемента і песимізму в європейському письменстві ХІХ. і початку ХХ. століття. В творі „Пестік перніціозіссіма” (1903) зясував Покійний нові напрямки католицької думки. Історичні монографії-життєписи „Шатобріян і Наполеон” (1932), „Шатобріян і Бурбони” (1934) та „Наполеон ІІІ” (1931) не обмежуються до змалювання своїх головних героїв, але зображують тодішні суспільності з їх духовістю та громадсько-політичними відносинами і змаганнями. Аналізу повоєнної польської і загально-світової духовості перевів Здзеховський в творах „Європа, Росія, Азія” (1923), „Від Петербурга до Ленінграду” (1934), „В обличчя кінця” (1937), що одночасно стали проявом безпощадної боротьби Покійного з більшовизмом як найгрізнішим злом наших часів. Побіч тих головних творів залишив Здзеховський безліч нарисів, роз-

відок і статей, що колись разом видані матимуть не меншу вартість від його основних праць.

Як Здзеховський не був звичайним ученим-дослідником, але скоріш письменником, що займався тільки головними проблемами та ідеями і великими їх творцями або носіями, так само Покійний, дарма, що мав велике політичне зацікавлення і змісл, не був державним мужем. Згідно з твердим законом життя за своє панування у світі ідей заплатив недостачею цього, що звичайно називають організаторськими здібностями, що проявляється в умінні здійснювати ідеї та в терпеливості переносити їх викривлення або споганення, таке часте в часі реалізації. Тому добре сталося, що Здзеховський не став президентом держави, коли після травневого перевороту в 1926. р. Пілсудський висунув його кандидатуру, бо формально-репрезентаційні обовязки цього становища були б напевно припинили його письменницьку творчість, таку живу ще навіть в останньому році життя, були б надірвали його слабе здоровя і при його незалежності і непохитності були б напевно довели до конфлікту з людьми нового режиму, що майже всі репрезентували тип людей зовсім інший від Покійного... Місце Здзеховського було не на президентському фотелі, але серед членів якоїсь прибічної ради короля або президента, але президента, що має свободу діяння, серед членів сенату або серед виховників престолонаслідника, що під проводом такої шляхетної і надхненої людини мусів би був вирости на великодушного володаря.

Смерть Здзеховського це велика культурна втрата для польського народу. Люди тієї міри приходять на світ раз на півстоліття. Але крім льокального, смерть Здзеховського має ще ширше значіння. З одного боку вона означає, поруч смерти таких провідних мужів польської консервативної думки як Володислав Яворський і Михайло Бобржинський, що в Польщі вже незабаром майже не стане людей того типу, які у політиці крім сили респектували б ще історичний досвід, що впливає з традиції, та здержливість, що її накидають перспективи будуччини. Носіями сучасної польської політичної думки щораз більше стають люди позбавлені всякого історичного зміслу і всякої передбачливости на майбутне, люди пройняті вірою тільки у свою власну силу, люди, що їм найбільшу розкіш приносить саме проявлювання тієї сили... З другого боку смерть Здзеховського це один з дальших процесів розпаду європейського універсалізму як одної спільної всім європейським народам системи духових чи моральних цінностей, системи, що виросла зо спільної загальноєвропейської культурної єдности. Політичні границі у сучасній Європі щора з більше стають границями для думки і почування, моралі і етики. Світ щораз більше обеднюється матеріяльною, технічною цивілізацією, але щораз більше розділюється духовою культурою. Люди, що їздять автами тієї самої марки, починають вже мати різні поняття про добро і зло... Мабуть тому то Здзеховського не опускали есхатольогічні настрої і візії близької катастрофи...

Католицький, консервативний і монархічний універсалізм Здзеховського рішав також про його відношення до українства. Перед війною українство, що його головний розвиток ішов шляхом демократизму, республіканства і релігійного лібералізму, який дуже часто переходив у вільнодумство, відштовхувало своїм радикальством Здзеховського. Він познайомився з українством з викладів Б. Лепкого про українську літературу у „Словянському Клубі” у Кракові та з розмов з Високопреосвященим Митрополитом Андреем у Львові і мабуть на унійних з'їздах у Велеграді. Довоєнне українство мало в собі дуже мало тих універсальних цінностей, що ними цікавився Покійний. Аж після війни українство опинилося у спільному універсальному протибільшовицькому фронті. Під впливом цієї обставини Покійний почав більше цікавитися українською справою. Як консервативіст і монархіст найближча була йому українська консервативна і монархічна ідея. Тому творам пок. В. Липинського і книжці В. Кучабського п. з. „Україна і Польща” присвятив окремий нарис п. з. „Консервативний елемент в українській ідеї” (1937), а справою взаємовідношення України і Польщі зайнявся в довшій статті про „Мазепу” Б. Лепкого, надрукованій весною ц. р. у виленському „Слові” і вдержаній в романтичному тоні ідеаліста, що вже через свою старість не міг пізнати всіх складних труднощів польсько-українського питання. Та проте Покійний у порівнянні з величезною більшістю польського громадянства, що дуже часто зо стихійною погордою запліщує очі на українську справу, розумів потребу поправи польсько-українських відносин та високо цинив рішуче протибільшовицьке становище українського молодого покоління.

Творчість Здзеховського мала теж свій відгук серед українців. В 2. ч. „Дзвонів” за 1932. р. появилася переклад його великої статті „Духові основи боротьби з більшовизмом”. В 4. ч. за 1935. р. „Дзвони” принесли переклад статті Здзеховського „Трагічна Європа”. В 3. ч. за 1934. р., „Дзвони” вшанували 50-ліття його письменницької праці окремою згадкою, а в чч. 12. за 1934. р. і 1. за 1935. р. дали „Дзвони” велику статтю „Лицар чести”, написану з приводу відомих творів Здзеховського про Шатобріяна.

Серед українського молодого покоління найшов Здзеховський також своїх прихильників. Зустрічі з ним стали для них одними з кращих моментів в їх житті, а його твори чимось в роді дорогих істот або близьких приятелів, що їх завсіди хотілося б мати біля себе і з якими не легко розлучатися.
